

DOI 10.31558/2307-2318.2024.3.8

УДК 331.5

JELClassification: J21

Лісогор Л.С.,

доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник центру внутрішньополітичних досліджень, Національний інститут стратегічних досліджень,
ORCID ID: 0000-0001-5624-597X

laralisogor@gmail.com**Потапенко В.Г.,**

доктор економічних наук, професор, голова центру внутрішньополітичних досліджень,
Національний інститут стратегічних досліджень,
ORCID: 0009-0008-7791-0113

viacheslav.george.potapenko@gmail.com**ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ЗМІНИ У СФЕРІ ЗАЙНЯТОСТІ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ**

Стаття присвячена дослідженню специфіки трансформаційних змін у сфері зайнятості, визначення напрямів трансформації зайнятості для забезпечення соціальної безпеки в умовах війни та повоєнного відновлення. Доведено, що трансформаційні зміни у сфері зайнятості призводять до змін характеру праці, посилення ролі навичок адаптованості та креативності для вирішення поставлених виробничих завдань. Обґрунтовано, що трансформаційні зміни у сфері зайнятості в умовах війни призводять до загострення ризиків соціальної безпеки, пов'язаних з поширенням масштабів неформальної зайнятості, збільшенням дефіциту кваліфікованих працівників, зростанням труднощів з наймом працівників. Визначено основні соціальні ризики у сфері зайнятості, пов'язані з неформальним характером вторинної зайнятості, або її тінізацією, недостатньо ефективним використанням наявної робочої сили, збільшенням дефіциту робочої сили. В результаті дослідження траєкторій працевлаштування українців (з статусом тимчасового захисту) за кордоном, визначено напрями стимулювання їх повернення в Україні.

На основі узагальнення існуючих підходів до дослідження специфіки розвитку сфери зайнятості, обґрунтовано напрями мінімізації соціальних ризиків, пов'язаних з негативним впливом трансформаційних змін у сфері зайнятості в умовах війни. Запропоновано рекомендації щодо стимулювання розвитку інноваційних форм зайнятості, що потребують від працівників навичок креативності та адаптивності до змін, в умовах повоєнного відновлення.

Ключові слова: зайнятість, трансформаційні зміни, соціальна безпека, ризики, неформальна зайнятість, ринок праці

Рис. – 4, Літ. – 9

Lisogor L.

Doctor of Economics, Professor, Leading Researcher of the Center of the Internal Political Studies, National Institute for Strategic Studies,

Potapenko V.

Doctor of Economics, Senior Scientific Associate, Head of the Center of the Internal Political Studies, National Institute for Strategic Studies

**TRANSFORMATIONAL CHANGES IN THE SPHERE OF EMPLOYMENT IN
UKRAINE IN THE CONTEXT OF PROVIDING SOCIAL SECURITY**

The article is devoted to the research of the specifics of transformational changes in the field of employment, determining the directions of employment transformation to ensure social security in the conditions of war and post-war recovery. It has been proven that transformational changes in the field of employment lead to changes in the nature of work, strengthening the role of adaptability and creativity

skills for solving the set production tasks. It is substantiated that transformational changes in the field of employment in the conditions of war lead to an aggravation of social security risks associated with the spread of informal employment, an increase in the shortage of qualified workers, and an increase in difficulties with hiring workers. The main social risks in the field of employment related to the informal nature of secondary employment, or its minimization, insufficiently effective use of the available labor force, and an increase in the labor force deficit have been identified. As a result of the study of employment trajectories of Ukrainians (with the status of temporary protection) abroad, directions for stimulating their return to Ukraine were determined.

On the basis of the generalization of existing approaches to the study of the specifics of the development of the employment sphere, the directions for minimizing social risks associated with the negative impact of transformational changes in the employment sphere in the conditions of war are substantiated. Recommendations are offered for stimulating the development of innovative forms of employment that require creativity and adaptability to changes from employees in the conditions of post-war recovery.

Keywords: Employment, Transformational changes, Social Security, Risks, Informal employment, Labor market

Fig. – 4, Lit. – 9

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної агресії РФ проти України відбуваються суттєві зміни у сфері зайнятості, пов'язані із значним скороченням обсягів виробництва, звуженням сфери прикладання праці в результаті руйнації виробничої, транспортної та соціальної інфраструктури. Водночас скорочуються обсяги пропозиції робочої сили як результат зростання міграційного відтоку населення за кордон (переважно, економічно активних жінок з дітьми та молоді). У перспективі це призводитиме до звуження демографічного базису відтворення робочої сили та збільшення дефіциту кваліфікованих працівників. Поступове погіршення якості робочої сили внаслідок відтоку населення з високим рівнем освіти, обмеження можливостей реалізації освітньо-професійного потенціалу працівників призводить до наростання ризиків та загроз соціальній безпеці країни.

Разом з тим, обмеження можливостей розвитку українського ринку праці (екстенсивного типу) може стимулювати реструктуризацію зайнятості, сприяти підвищенню продуктивності праці в результаті впровадження технологічних нововведень та інновацій. Відповідно, актуалізується завдання дослідження особливостей проявів трансформації зайнятості, зорієнтованої на підвищення ефективності та результативності функціонування вітчизняного ринку праці. Саме це визначає мету дослідження, присвяченого аналізу специфіки трансформаційних змін у сфері зайнятості, визначення напрямів трансформації зайнятості для забезпечення соціальної безпеки в умовах війни та повоєнного відновлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Економічну сутність, специфіку проявів та проблеми трансформації сфери зайнятості досліджує значна кількість наукових публікацій вітчизняних та зарубіжних вчених-економістів. Переважна більшість науковців підтверджує значимість динамічності змін, що відбуваються у сфері зайнятості, під впливом чинників екзогенного та ендегенного впливу. Зокрема, Герасименко О.О., Ільч Л.М., Колот А.М., досліджуючи сучасні проблеми сфери зайнятості, відзначають об'єктивність процесів, які відбуваються на ринку праці під впливом інноваційних змін. Водночас, в умовах війни актуалізуються питання забезпечення соціальної безпеки, дослідженню яких присвячені наукові праці Баженової О.В., Варналія З.С., Линдюк С.І., Новікової О.Ф. та Чеберяко О.В. Відповідно, проблеми розвитку сфери зайнятості займають вагомe місце в ієрархії чинників впливу на забезпечення соціальної безпеки. Вітчизняні науковці Дороніна О.А., Капранова Л.Г., Каспрук А.В., Качан Г.М., Кравець І.М., Орлик О.В., Петрова І.Л., аналізуючи проблеми розвитку українського ринку праці на сучасному етапі, відзначають загострення ризиків соціальної безпеки, пов'язаних з впливом трансформаційних змін у сфері зайнятості в умовах війни. Зокрема, посилення негативних тенденцій розвитку українського ринку праці в результаті повномасштабного

вторгнення рф обумовило збільшення ризиків, пов'язаних із забезпеченням ефективного функціонування сфери зайнятості в умовах війни та повоєнного відновлення. Це підтверджує доцільність дослідження впливу трансформаційних зрушень у сфері зайнятості на забезпечення соціальної безпеки, визначення напрямів адаптації ринку праці до існуючих та потенційних викликів та ризиків в умовах війни та повоєнного відновлення.

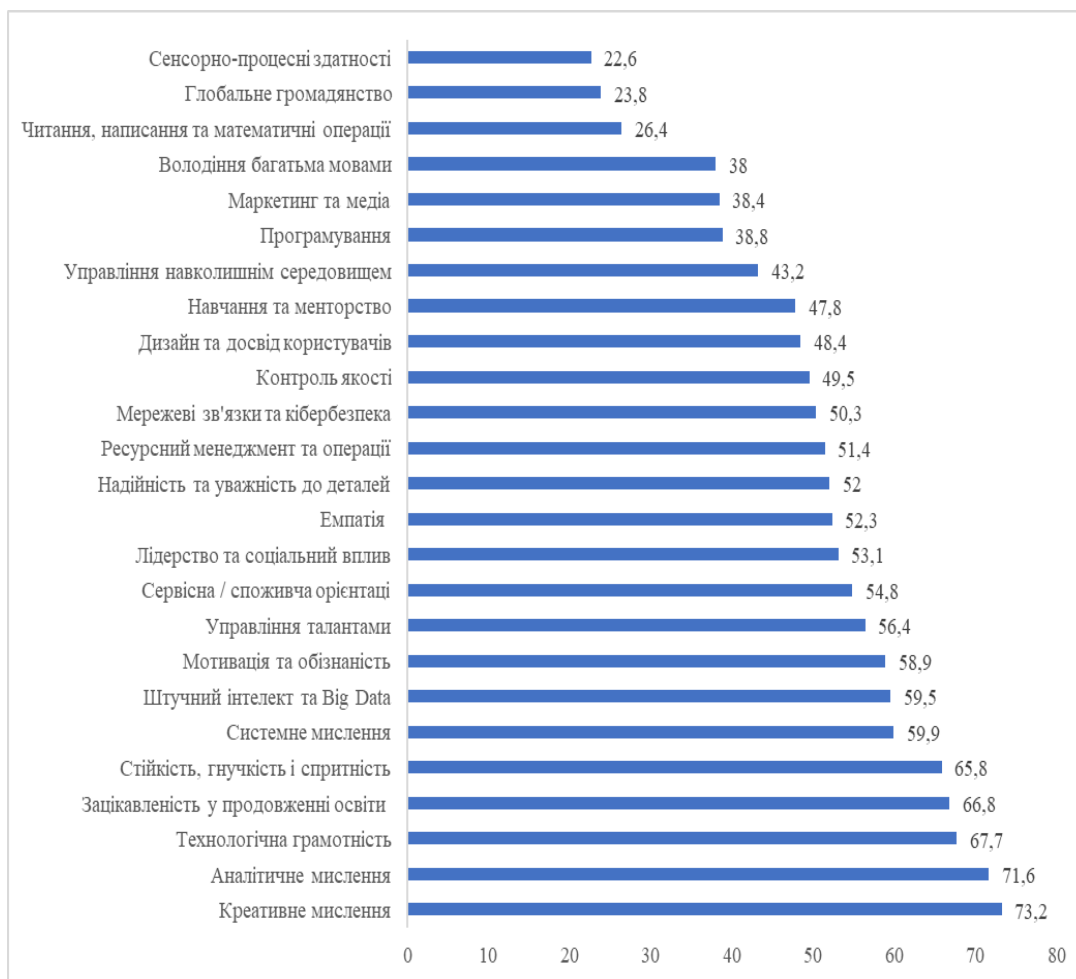
Метою статті є визначення основних напрямів адаптації ринку праці України до трансформаційних змін у сфері зайнятості у контексті забезпечення соціальної безпеки.

Викладення основного матеріалу. Трансформаційні зміни, що відбуваються у сфері зайнятості, суттєво впливають на розвиток ринку праці на сучасному етапі розвитку. Посилення вагомості впливу трансформаційних змін на функціонування та розвиток сфери зайнятості обумовлено зростанням інтенсивності впливу інноваційних чинників на суспільний розвиток. При цьому, як справедливо відзначає О.О. Герасименко та А.М. Колот, кількісні та якісні параметри попиту на працю змінюються; низька трудомісткість цифрового, мережевого виробництва зумовлює зникнення значної частки існуючих робочих місць, при одночасній зміні структури новостворених робочих місць. У свою чергу, цифрова економіка трансформує систему соціально-трудових відносин у напрямку заміни елементів жорстко регламентованих праці відносин між роботодавцем і працівником на взаємовідносини у віртуальному середовищі [1, с. 274]. Відповідно, у сфері зайнятості формуються відносини нового типу, що визначають появу нових, інноваційних форм зайнятості, з превалюванням елементів креативності та адаптивності до змін.

На думку Л.М. Ільч, структурні трансформації транзитивного ринку праці на регіональному та національному рівнях зумовлені викликами екзогенного типу, пов'язаними зі змінами макроекономічної ситуації, інституційного середовища, кількісних та якісних характеристик людських ресурсів, мобільності населення, ступеню відповідності освітньо-кваліфікаційних характеристик робочої сили потребам транзитивного ринку [2, С. 81]. Це підтверджує існування тісного взаємозв'язку між трансформаційними змінами на ринку праці та поширенням інноваційних практик у сфері зайнятості. Пріоритетного значення, як зазначають О.О. Герасименко та А.М. Колот, набувають якісні характеристики робочої сили, пов'язані зі збільшенням частки робіт, які потребують креативу, творчості, готовності працівників до співпраці з членами команди та «співпраці» із системами штучного інтелекту [1].

Експерти World Economic Forum у доповіді “Future of Jobs Report 2023. Insight Report May 2023” визначили рейтинг очікуваного підвищення важливості навичок для роботодавців на період 2023-2027 рр. (Рис.1). Зокрема, найбільш затребуваними, на думку роботодавців, протягом наступних років будуть такі навички як креативне та аналітичне мислення, технологічна грамотність, зацікавленість у продовженні освіти, стійкість та гнучкість, системне мислення. Також важливими для підвищення конкурентоспроможності робочої сили є навички з використання штучного інтелекту та Big Data. Це підтверджує посилення вагомості впливу інноваційних чинників на трансформаційні зміни, що відбуваються у сфері зайнятості, у напрямку активізації ролі soft (м'яких) навичок у забезпеченні більш високої якості зайнятості.

Водночас, трансформаційні зміни у сфері зайнятості в умовах війни призводять до загострення ризиків соціальної безпеки, пов'язаних з поширенням масштабів неформальної зайнятості, збільшенням дефіциту кваліфікованих працівників, зростанням труднощів з наймом працівників.

Рисунок 1 – Очікуване підвищення важливості навичок для роботодавців, 2023-2027

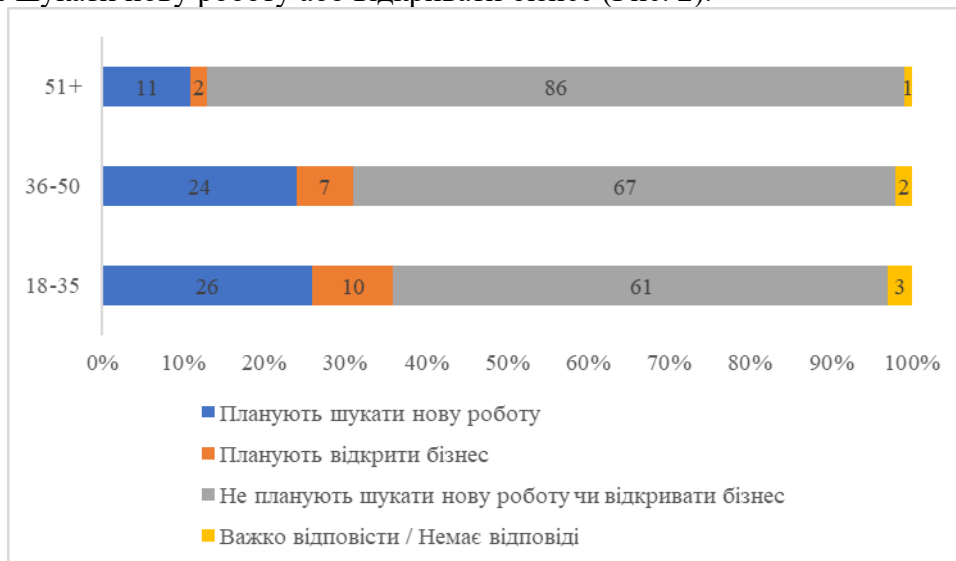
Джерело: [3]

Зокрема, С. Линдюк відзначає соціальну безпеку як цілісну систему взаємопов'язаних елементів, побудовану на взаєминах соціальної системи і середовища з метою запобігання негативним впливам соціальних ризиків та зниження рівня небезпек, а також забезпечення від загроз соціального характеру людини, держави, суспільства та їх соціальних інтересів, цінностей і потреб [4]. Разом з тим, З.С. Варналій, Р.Р. Білик, М.О. Хмелевський визначали соціальну безпеку як властивість безпеки відтворення населення та використання трудового потенціалу, функціонування соціальної сфери, розвитку праці та міграції населення [5].

Однак запобігання негативним впливам соціальних ризиків, пов'язаних з поширенням практики неформальної зайнятості працівників (з недостатньо високим рівнем соціального захисту), передбачає необхідність визначення специфіки їх проявів в сучасних умовах. Зокрема, І.Л. Петрова, Г.М. Качан, І.М. Кравець зазначили поступове підвищення ролі вторинної зайнятості у неформальному секторі. Це пов'язано, передусім, із збереженням низького рівня заробітної плати, бажанням зменшити ризики безробіття, прагненням самовираження, а також потребою в мобільності та посиленні конкурентоспроможності працівників. Разом з тим, саме неформальний характер вторинної зайнятості, або її тінізація, є загрозою повноцінного функціонування ринку праці та соціальної безпеки [6].

Водночас трансформаційні зміни, що відбуваються у сфері зайнятості, призводять до того, що рівень активності населення щодо пошуку нової роботи, з більш високим рівнем оплати праці, або відкриття власної справи залишається недостатньо високим. Згідно результатам Всеукраїнського опитування, проведеного соціологічною групою «Рейтинг», Центром аналізу та соціологічних досліджень Міжнародного

республіканського інституту у лютому 2024 року, переважна більшість респондентів не планує шукати нову роботу або відкривати бізнес (Рис. 2).

Рисунок 2 – Оцінка планів пошуку нової роботи або відкриття власного бізнесу

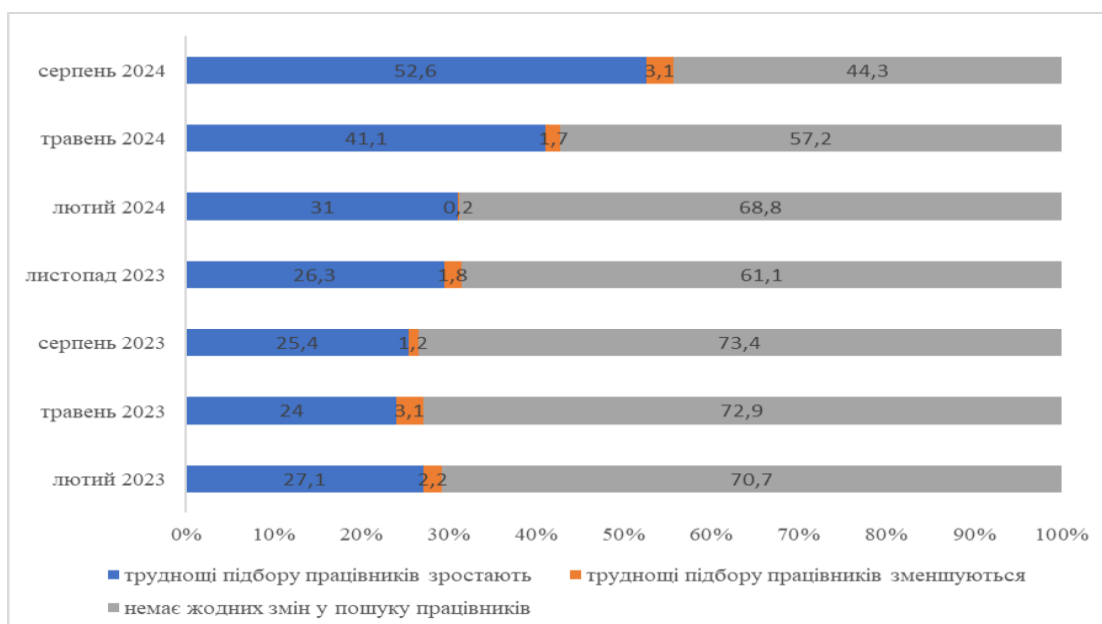
Джерело: [7]

При цьому найбільш слабку зацікавленість у пошуку нової роботи демонструють представники старших вікових груп у віці старше 51 років (86% від загальної кількості респондентів), тоді як молодь у віці від 18 до 35 років більш мобільна та зацікавлена у зміні роботи (відповідно, 61%) [7]. Це підтверджує різновекторність настанов населення (за віком) щодо пошуку роботи (збереження більш сильної мотивації молоді порівняно з представниками більш старших вікових груп).

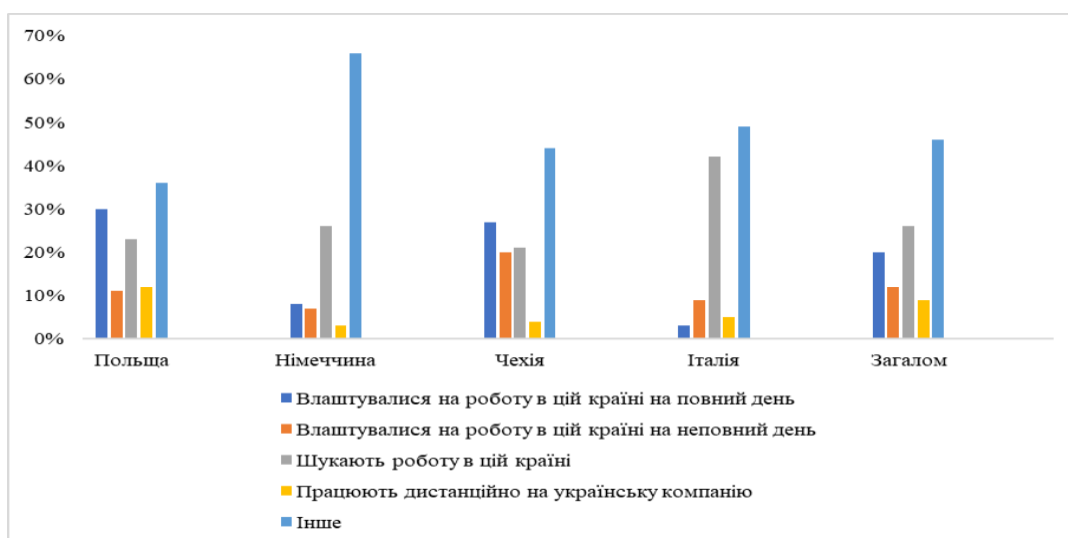
Разом з тим, в умовах війни суттєво загострюється проблема дефіциту працівників, пов'язана із значним відтоком економічно активного населення за кордон та мобілізацією населення працездатного віку. За даними дослідження Інституту економічних досліджень та політичних консультацій «Стійкі споживання. Основні економічні тенденції та очікування у вересні 2024», частка бізнесів, які відчували брак робочої сили внаслідок призову та/або виїзду співробітників, у серпні 2024 становила 52,6% (Рис. 3). Загалом, це призводить до загострення проблеми нестачі робочої сили, що суттєво ускладнює та ускладнюватиме у подальшому ведення бізнесу.

Разом з тим, достатньо серйозною проблемою розвитку сфери зайнятості в умовах трансформаційних змін залишається недостатньо ефективного використання наявної робочої сили. Насамперед, це стосується проблем із забезпеченням зайнятості внутрішньо переміщених осіб, сприянням їх працевлаштуванню на релокованих підприємствах. Достатньо важливим також є забезпечення можливостей перекваліфікації внутрішньо переміщених осіб відповідно до потреб ринку праці.

Міграція кваліфікованої робочої сили за кордон також залишається серйозним викликом. З одного боку, за умов забезпечення особистої безпеки та безпеки членів сім'ї, полегшення умов ведення бізнесу, існування конкурентоспроможних робочих місць з належними умовами найму та оплати праці, можливо повернення українців (зі статусом тимчасового захисту), які перебували за кордоном. Відповідно, це сприятиме професійній реалізації цих працівників за рахунок використання знань та навичок, отриманих під час роботи за кордоном. З іншого боку, навіть тривале перебування за кордоном українців (зі статусом тимчасового захисту) у переважній більшості не дає їм змогу працевлаштуватися за фахом. Зокрема, за результатами дослідження Центру економічної стратегії, лише незначна частка опитаних українців, які перебувають у Німеччині та Італії, змогла влаштуватися на роботу на повний / неповний робочий день (Рис. 4). Переважно, вони продовжують шукати роботу.

Рисунок 3 – Оцінка труднощів роботодавців щодо підбору працівників
Джерело: [8]

Рисунок 4 – Траєкторії працевлаштування українців (з статусом тимчасового захисту) за кордоном

Джерело: [9]

Водночас, значна частка опитаних українців продовжує працювати дистанційно на українські компанії. Це свідчить про збереження настанов окремих груп населення на підтримання зв'язків з колегами по роботі, що перебувають в Україні, та їх небажання відмовлятися від роботи у країні. Для збереження мотивації українців, що перебувають за кордоном, повертатися в Україну, необхідно покращувати їхнє інформування про можливості працевлаштування та створення нових робочих місць, розширювати їхні соціальні зв'язки з співвітчизниками.

Загалом, трансформаційні зміни у сфері зайнятості призводять до змін характеру праці, посилення ролі навичок адаптованості та креативності для вирішення поставлених виробничих завдань. Для мінімізації соціальних ризиків, пов'язаних з негативним впливом трансформаційних змін у сфері зайнятості в умовах війни, необхідно забезпечити реалізацію наступних заходів:

- сприяти покращенню бізнес середовища для створення ефективних робочих місць, посилення мотивації до започаткування власної справи;
- створювати умови для посилення соціального захисту працівників, зайнятих у неформальному секторі економіки;
- стимулювати підвищення рівня активності населення щодо пошуку нової роботи та самозайнятості шляхом покращення якості послуг з працевлаштування (за сприянням Державної служби зайнятості), полегшення доступу до кредитування при відкритті власної справи;
- сприяти зайнятості внутрішньо переміщених осіб шляхом забезпечення можливостей перекваліфікації, оновлення навичок, покращення інформування щодо започаткування власної справи;
- покращення інформування українців, які перебувають за кордоном зі статусом тимчасового захисту, про потреби вітчизняного ринку праці, можливості започаткування власної справи.

Водночас трансформаційні зміни, що відбуваються у сфері зайнятості, можуть стимулювати підвищення рівня активності населення щодо пошуку нової роботи у повоєнний період, прагнення до оновлення навичок та знань, отриманих у попередній період часу. Для стимулювання розвитку інноваційних форм зайнятості, що потребують від працівників навичок креативності та адаптивності до змін, доцільно забезпечити:

розвиток системи освіти протягом життя, створення умов для оновлення існуючих та набуття нових навичок;

розбудову мережі кваліфікаційних центрів для підтвердження результатів неформальної освіти, професійних кваліфікацій;

поширення масштабів неформальної освіти (за рахунок короткотермінових курсів);

покращення інформування населення (зокрема, ветеранів, внутрішньо переміщених осіб, осіб з інвалідністю, жінок, молоді) про можливості перекваліфікації та підтвердження результатів неформального навчання.

Висновки. Підвищення ефективності трансформаційних змін у сфері зайнятості, що передбачає поширення інноваційних форм зайнятості, впровадження технологічних новацій, посилення рівня адаптованості населення до технологічних змін, оновлення змісту освітніх програм сприятиме забезпеченню соціальної безпеки. Запропонований в результаті дослідження підхід передбачає необхідність урахування специфіки трансформаційних змін у сфері зайнятості, що впливають на забезпечення соціальної безпеки країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Праця XXI: філософія змін, виклики, вектори розвитку [Електронний ресурс]: монографія / [А. М. Колот, О. О. Герасименко] – К.: КНЕУ імені Вадима Гетьмана, 2021. – 487 с.
2. Ільч Л.М. Структурні трансформації транзитивного ринку праці України: монографія. – К.: Алерта, 2017. – 608 с.
3. Future of Jobs Report 2023. Insight Report May 2023. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2023.pdf (дата звернення: 21.10.2024)
4. Линдюк С. Теоретичні інтерпретації концепту «Соціальна безпека» в українському науковому дискурсі // *Науковий вісник: Державне управління*. 2022. №1(11). С. 92-113
5. Варналій З.С., Білик Р.Р., Хмелевський М.О. Соціальна безпека України: сутність, проблеми та шляхи забезпечення / З.С. Варналій, Р.Р. Білик, М.О. Хмелевський // *Економічний вісник університету*. Збірник наук. праць учених та аспірантів. Випуск 45, Переяслав, 2020. С. 105-114. URL: <https://economic-bulletin.com/index.php/journal/issue/view/32/PDF%20-%2045> (дата звернення 21.10.2024)
6. Петрова І.Л., Качан Г.М., Кравець І.М. Детінізація вторинної зайнятості та обмеження ризиків соціальної безпеки // *Економіка та суспільство*, 2023. №54. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-54-70>. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2792/2712> (дата звернення: 21.10.2024)

7. Всеукраїнське опитування. Соціологічна група «Рейтинг», Центр аналізу та соціологічних досліджень Міжнародного республіканського інституту. Лютий 2024 року. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/ukr_february_2024_national_survey_public.pdf (дата звернення: 21.10.2024)

8. Стійкі сподівання. Основні економічні тенденції та очікування у вересні 2024 за результатами «Нового щомісячного опитування підприємств» // Оксана Кузяків, Євген Ангел, Ірина Федець, Анастасія Гулік / 15 жовтня 2024 року. #NRES. URL: http://www.ier.com.ua/files/Projects/2024/TFD/20241015/NRES_September_2024_ua.pdf (дата звернення: 21.10.2024)

9. Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути? Д. Михайлишина, М. Самойлюк, М. Томіліна // Центр економічної стратегії. Аналітична доповідь. 2023, 74 с. <https://ces.org.ua/who-are-ukrainian-refugee-research/> (дата звернення: 21.10.2024)

REFERENCES

1. Pratsia XXI: filosofiiia zmin, vyklyky, vektory rozvytku [Elektronnyi resurs]: monohrafiia / [A. M. Kolot, O. O. Herasymenko] – K.: KNEU imeni Vadyma Hetmana, 2021. – 487 s.

2. Ilich L.M. Strukturni transformatsii tranzytyvnoho rynku pratsi Ukrainy: monohrafiia. – K.: Alerta, 2017. – 608 s.

3. Future of Jobs Report 2023. Insight Report May 2023. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2023.pdf (дата звернення: 21.10.2024)

4. Lyndiuk S. Teoretychni interpretatsii kontseptu «Sotsialna bezpeka» v ukrainskomu naukovomu dyskursi // *Naukovyi visnyk: Derzhavne upravlinnia*. 2022. №1(11). S. 92-113

5. Varnalii Z.S., Bilyk R.R., Khmelevskiy M.O. Sotsialna bezpeka Ukrainy: sutnist, problemy ta shliakhy zabezpechennia / Z.S. Varnalii, R.R. Bilyk, M.O. Khmelevskiy // *Ekonomichniy visnyk universytetu. Zbirnyk nauk. prats uchenykh ta aspirantiv*. Vypusk 45, Pereiaslav, 2020. S. 105-114. URL: <https://economic-bulletin.com/index.php/journal/issue/view/32/PDF%20-%2045> (дата звернення: 21.10.2024)

6. Petrova I.L., Kachan H.M., Kravets I.M. Detinizatsiia vtorynnoi zainiatosti ta obmezhenia ryzykiv sotsialnoi bezpeky // *Ekonomika ta suspilstvo*, 2023. №54. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-54-70>. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2792/2712> (дата звернення: 21.10.2024)

7. Vseukrainske opytuvannia. Sotsiolohichna hrupa «Reitynh», Tsentr analizu ta sotsiolohichnykh doslidzhen Mizhnarodnoho respublikanskoho instytutu. Liutyi 2024 roku. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/ukr_february_2024_national_survey_public.pdf (дата звернення: 21.10.2024)

8. Stiiki spodivannia. Osnovni ekonomichni tendentsii ta ochikuvannia u veresni 2024 za rezultatamy «Novoho shchomisiachnoho opytuvannia pidpriemstv» // Oksana Kuziakiv, Yevhen Anhel, Iryna Fedets, Anastasiia Hulik / 15 zhovtnia 2024 roku. #NRES. URL: http://www.ier.com.ua/files/Projects/2024/TFD/20241015/NRES_September_2024_ua.pdf (дата звернення: 21.10.2024)

9. Bizhentsi z Ukrainy: khto vony, skilky yikh ta yak yikh povernuty? D. Mykhailyshyna, M. Samoiliuk, M. Tomilina // Tsentr ekonomichnoi stratehii. Analitychna dopovid. 2023, 74 s. <https://ces.org.ua/who-are-ukrainian-refugee-research/> (дата звернення: 21.10.2024)